

KIZLARIM İÇİN BİR VAKIF: HATUN CAN BEGÜM VE TEBRİZ'DE GÖK MESCİD'İN KARAKOYUNLU VAKIFLARI*

Christoph Udo WERNER**

Çev. Leyla Yıldız***

Özet

[Hükümdarlığı döneminde inşa edildiği için Cihan Şah Karakoyunlu'ya (öl. 1467) atfen Mescid-i Muzafferiye olarak da adlandırılan Tebriz'deki Gök Mescid, adını aldığı eşsiz mavi çinileri ve İran mimarisinde nadir görülen plan şeması ve formuyla olduğu kadar zengin vakıfları ile de Ortaçağ İran dünyasının en önemli yapılarından biri olarak görülmektedir. Yapının bânisine ilişkin değişik kaynaklarda çelişkili ifadeler bulunmaktadır. Bu kaynaklardan bazılarında Gök Mescid'in bânisi olarak Cihan Şah'ın adı verilirken, bazılarında cami Cihan Şah'ın yanı sıra eşi Hatun Can Begüm ve kızları Salihâ Hatun'a atfedilir. Bu bağlamda, Sarîh el-Milk adlı kapsamlı bir el yazmasının geç dönem, tahminen Safevî nüshası bânîlik sorusu hakkında aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır. Cihan Şah'ın eşi Hatun Can Begüm'ü ön plana çıkarmayı amaçlayan bu makalede, Gök Mescid'in gerçek bânileri ya da patronu sorusu, Hatun Can Begüm'ün Karakoyunlu hanedanı içindeki etkin siyasi varlığı, sıra dışı hükümleri ile özellikle bir neslin ötesine ulaşmayı hedefleyen özel vakıf stratejisi ve dönemin politik ortamı ışığında tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gök Mescid, Mescid-i Kebûd, Muzafferiye, Vakıf, Hatun Can Begüm, Cihan Şah, Sarîh el-Milk, Karakoyunlu Devleti, Tebriz].

A WAQF FOR MY DAUGHTERS, KĀTUN JĀN BEGOM AND THE QARĀ QOYUNLU FOUNDATIONS FOR BLUE MOSQUE IN TABRIZ

Abstract

[The Blue Mosque in Tabriz, also known as Masjed-e Moza'ffariya because it was built during the rule of the Jahāntāh Qarā Qoyunlu (d.1467), is considered as one of the most important buildings in the medieval Iranian world, not only for its unique blue tile decorations, which gives this building its name, and rarely seen floor plan and structure of the building in Iranian architecture; but also for its rich foundations. There are contradictory statements regarding the founder of this structure in different sources. While in some of these sources Jahāntāh's name given as founder of the Blue Mosque, in some of them in addition to Jahāntāh Qara Qoyunlu, the mosque also referred to Kātun Jān Begom, the wife of Jahāntāh, and their daughter Şāleha Kātun. In this context, probably a later Safavid copy of an extensive manuscript, which is called Sarîh el-Milk, offers informative details regarding the founder of the structure. In this article, which aims to feature Kātun Jān Begom, the wife of Jahāntāh, the question who is the Blue Mosque's real founder or patron, is discussed in consideration of Kātun Jān Begom's active political presence in Qara Qoyunlu dynasty, her special foundation strategy, that aims to transcend especially over a generation with its unusual provisions and political atmosphere in this era.

Keywords: Blue Mosque, Masjed-e Kabud, Masjed-e Moza'ffariya, Waqf, Kātun Jān Begom, Jahāntāh, Sarîh al-Milk, Qarā Qoyunlu dynasty, Tabriz].

* "Ein waqf für meine Töchter, Hātun Ğān Bēgum und die Qarā Quyuñlü Stiftungen zur, Blauen Moschee' in Tabriz", *Der Islam*, Bd. 80/1, 2003, s. 94-109. Orijinal metindeki Arapça alıntılarını tercümeledi konusunda desteklerinden dolayı Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Arş. Gör. Fatma Zehra Dumlupınar, Öğr. Gör. Hatice Saliş ve Zeynep Karabulu'na teşekkür ederim. Makalede tercüme edenin ilaveleri köşeli parantez içinde verilmiştir (Leyla Yıldız).

** Prof. Dr., Philipps Universität Marburg, Öğretim Üyesi.

*** Doktora Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Tarihi ve Kuramı Anabilim Dalı, (İstanbul) leyla.yildiz@gmail.com.

Tebriz'deki "Gök Mescid (*Blauen Moschee*)" ya da *Mescid-i Kebûd* [Mavi Cami], Timurlu İranının olağanüstü mimarî başarılarından biridir. *Gök Mescid*, adını son derece zengin ve görkemli, koyu mavinin baskın olduğu ender rastlanan bir ustalıkla tasarlanmış çini bezemelelerinden almaktadır. Çağdaşı olan ve sonraki İran kaynaklarında cami, hükümdarlığı döneminde inşa edildiği ve ebedi istirahatgâhi olarak hizmet ettiği için Sultan Ebu el-Muzaffer Cihan Şah Karakoyunlu'ya (öl. 1467) atfen, çoğunlukla "Muzafferiye" olarak adlandırılmaktadır¹.

Genişletilmiş bir külliyein merkezi olarak bu cami, aynı zamanda zengin vakıflarla donatılmıştı. *Gök Mescid*'in vakıfları, şüphesiz Ortaçağ İran dünyasının en önemli evâfları arasında sayılmalarına karşın şimdiye kadar hak ettikleri ilgiyi görmemişlerdir². Arapça düzenlenen vakfiyeler, vakfedilen mülklerin ve mülkiyet geçmişlerinin ayrıntılı açıklamaları ile birlikte *Sarih el-Milk* olarak adlandırılan kapsamlı el yazması içinde bulunmaktadır. Bu makale -daha ciddi bir çalışma beklentisi içinde- bu vakıflara tekrar dikkat çekmeyi ve özellikle arkalarındaki vâkıf, Hatun Can Begüm'ü ön plana çıkarmayı amaçlamaktadır. Zira dikkatli bir okuma, Cihan Şah'ın eşinin yalnızca cami külliyesinin inşasının arkasındaki itici güç olmadığını gösterir. Hatun Can'ın 15. yüzyıl Türkmen Aşiret Konfederasyonu (*Stammeskonföderation*) içindeki bağımsız rolünün sembolü olan bağlantılı vakıflarla daha ileriye yönelik niyetlerinin olduğu dahi, neredeyse şüpheye yer bırakmaz.

Yapı

Yapının yerleşim planı ve kompozisyonu *Muzafferiye*'nin cami ve anıt mezar olarak çok işlevliliğini göstermektedir. Keza eksik bir kitabe, *mescid* tanımlamasını bertaraf etmekte ve *buk'a* (türbe, anıtmezar) veya muhtemelen *imaret* (bina, yapı) olarak türe özel bir tanımlama yapmaktadır³. Bununla birlikte *Gök Mescid*'in gerçekte, hepsi birden *Muzafferiye* adını taşıyan ve türbeler-cami yanında özellikle bir hangâh ve bir dizi ilave fonksiyonel yapıyı kapsayan, çok daha büyük bir külliyein odak noktası olduğu yeterince aydınlatılamamaktadır.

Bahsi geçen kitabe sayesinde en azından cami yapısının tamamlanması kesin surette 870/1465 olarak tarihlendirilmektedir. Buna karşın, bu çok işlevli yapının bânîleri ya da daha doğrusu patronu sorusu tartışmalıdır. Konu ile alakalı vakayinameler yapıyı yalnızca dolaylı

¹ *Mescid-i Kebûd* 'un özet sanat tarihi anlatımı için bk. Lisa Golombek ve Donald Wilber'da katalog kayıt No. 214, Lisa Golombek, Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, C. 1, Princeton 1988, s. 407-9. Farsça detaylı tasvirler 'Abdu'l-'Alâ Kâreng, *Âsâr-i bâstânî-yi Âzerbâyçân, Âsâr u ebniye-yi târîhî-yi şehristân-i Tebrîz*, (Silsilâ-yi İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Milli 91), Tahran 1351 (1972), s. 281-319 ve Cemâl Turâbî-Tabâtâbâ'î, *Nakşhâ ve nigâstahâ-yi Mescid-i Kebûd-i Tebrîz*, Tebriz 1348 (1969). 18. yüzyıldan beri deprem sebebiyle büyük ölçüde harabe olan caminin, aşamalı rekonstrüksiyonu 60'lı yıllarda başlamış ve henüz tamamlanmamıştır.

² Öyle ki, örneğin Ann K. S. Lambton'da vakıflardan hiç bahsedilmemektedir, Ann K. S. Lambton, "Wakf III, Persia", *EP*², C. IX, s. 81-7.

³ Golombek/Wilber, *Timurid Architecture*, C. 1, s. 401. [Buk'a ve İmâret tanımlamaları ve örnekler hakkında ayrıca bk. Bernard O'Kane, *Timurid Architecture in Khurasan*, C. 3, Mazda Publishers, California 1987, buk'a için s. 23, 24, 223-224, 269; imâret için s. 20, 22, 170, 268-269, 331.]

olarak zikretmektedir. Bu, Karakoyunlular tarafından desteklenen vakayinâmelerden birindeki yokluğunu kısmen açıklar⁴. Yalnızca daha geç ve daha ziyade marjinal iki eser, açık biçimde bânîlik sorusu ile meşgul olmaktadır. Birisi Hâfız Kerbelâî'nin Tebriz'in Kabirleri ve Türbeleri hakkındaki eseri, diğeri Gâzî Huseyn Maibudî'nin Münşe'ât'ıdır. Kerbelâî *Muzafferiye*'yi imaret olarak, yani külliye olarak nitelendirir ve Ebû el-Muzaffer Cihan Şah'ın eserlerinden (*maâşir [eserler]*) sayar. Bânîsi olarak (*bâ-sa 'y ve ihtimâm [çaba ve gayretle]... binâ şod [yapıldı]*) yine de Cihan Şah'ın eşi Hatun Can Begüm'ün adını verir.⁵ Maibudî'ye gelince, kubbenin ve yapıların tamamlanmasını (*temhîd es-sakf ve teşyîd el-beyt [çatıyı düzeltmek ve evi sağlamlaştırmak]*) Ebû el-Muzaffer Yakub Bahadır Han dönemine tarihlendirir ve inşayı Cihan Şah'ın kızlarından Salihâ Hatun'a atfeder⁶.

Bu bariz çelişki Kâreng tarafından tatmin edici şekilde çözümlenmiştir. Kâreng, Maibudî'nin beyanının açıkça külliyeinin daha geç bir inşa safhası, olasılıkla Akkoyunlu hükümdarı Sultan Ya'kub döneminde Cihan Şah'ın bir kızı tarafından gerçekleştirilmiş bir onarım ya da genişletme ile ilgili olduğunu vurgulamaktadır. Kerbelâî'nin Hatun Can Begüm'ün *Gök Mescid*'in bânîsi olarak rolüne ilişkin ifadesi aynen kalabilir ve doğru olarak görülebilir⁷. En erken kaynak sıfatıyla aynı zamanda en güvenilir olması gereken Maibudî'nin Arapça metnin ve sonucunun yüzeysel bir okumasından yine de pek çok yazar, Salihâ Hatun'un *Gök Mescid*'in esas patronu [hâmîsi] gibi görüldüğü sonucuna varabilir⁸. Bu tespit, Pope'un *Survey of Persian Art* adlı eserinden bu yana batılı standart sanat tarihi literatüründe de yer almaktadır⁹. Özellikle *Gök Mescid*'in vakıf vesikalarının yardımıyla Salihâ Hatun'a yapılan bu özel atfın yanlış olduğu ortaya çıkmaktadır- yine de Salihâ Hatun ile ileride tekrar karşılaşacağız ve adını unutmamalıyız.

⁴ Öyle ki, bir hayli sonraki vakanüvis Hasan Beg Rûmlü, camiden Cihan Şah'ın merkezdeki anıtlarından biri olarak yalnızca üstünkörü bahseder. Hasan Beg Rûmlü, *Ahsenü't-Tevârih*, Yay. 'Abdu'l-Huseyn Nevâî, (*Mecmû'a-yi mutûn-i farsî 41*, Rûmlü'nun eserinin 11. Cildi), Tahran 1349/1970, s. 466. [Eserin Türkçe çevirisi için bk. Hasan-ı Rûmlü, *Ahsenü't-Tevarih*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları II. Dizi Sayı: 29, Ankara 2006, s. 448].

⁵ Hâfız Huseyn Kerbelâî-yi Tebrizî, *Ravzâtu'l-cinân ve cennâti'l-cenân*, Yay. Cafer Sultânü'l-Kurrâî, 2 Cilt, C. 1, Tahran 1344-9 (1965-70), s. 524.

⁶ İlk olarak Muhammed 'Alî Tarbiyat, *Dânişmandân-i Azerbâycan*, Baskı: Tebriz 1373 (1994), s. 121, içinde zikredilmiştir, Hâc Huseyn-i Nahcevanî, *Cihîl Makâle*, Yay. Yûsuf Hâdim Hâşimî-Nasab, Tebriz 1343 (1964), s. 7'de tekrar verilmiştir. Furûhar'ın yeni baskısında *Muzafferiye* hakkında somut bir bilgi yoktur. Daha ziyade inşası 887/(1482-3)'te tamamlanmış bir hamamın yeri ile ilişkili görünmektedir, Gâzî Huseyn B. Mu'in Ad-dîn Maibudî, *Munşe'ât-i Maibudî*, Yay. Nusratullâh Furûhar, Tahran 1997, s. 251-2.

⁷ Kâreng, *Âsâr-i bâstânî-yi Azerbâycân*, s. 284-5.

⁸ Tarbiyat ve Muhammed Cevâd Meşkûr, *Târîh-i Tebrîz, tâ-pâyân-i karn-i nohom-i hicrî*, (Silsilâ-yi İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Milli 96), Tahran 1352 (1973), s. 652'ye göre.

⁹ Arthur Upham Pope (ed. P. Ackerman ile birlikte), *A Survey of Persian Art*, C. 3, Tahran/Oxford/Tokyo, Baskı 1981, s. 1130-31; R. Pinder-Wilson, "Timurid Architecture", *Cambridge History of Iran*, C. 6, ed. P. Jackson ve L. Lockhart, Cambridge 1986, s. 756-8. Golombek/Wilber, *Timurid Architecture*, C. 1, s. 408 (Kâreng'in kitabı her ne kadar burada verilmekteyse de belli ki değerlendirilmemiştir.)

Sarîh el-Milk

Bu tarz geniş çaplı bir külliye'nin zengin vakıflarla donatılmış olması şaşırtıcı değildir. Neyse ki, *Muzafferîye*'nin vakfiyeleri sınırlı da olsa hiç değilse kullanılabilirler. Şimdiye kadar bu vakıflarla yakından ilgilenmiş olan tek kişi, geniş kapsamlı "*Tebriz Tarihi*" [*Târîh-i Tebrîz*] bağlamında, Cevad Meşkûr'dur¹⁰. Bunun her şeyden önce iki nedeni vardır. Bir yandan vakfiyelerin, girişte belirtildiği üzere orijinali mevcut değildir, ancak sadece mülklerin sonradan derlenmiş listesine eklenmişlerdir. Öte yandan, şimdiye kadar Meşkûr dışında tahminen hiç kimse *Sarîh el-Milk*'in bu muazzam el yazmasını etkin bir biçimde ele almamıştır. Meşkûr'un tarifine göre, en nihayetinde altı kilo ağırlığında, 363 varak büyük ebatlı bir el yazması söz konusudur. Şah döneminde bile erişimi ziyadesiyle kontrol altında tutulan el yazması, eski Kitabhâne-yi Saltanatı [Saltanat Kütüphanesi] (bugün: Kitâbhâna-yi Mûza-yi Kâh-i Gulistân [Gülistan Sarayı Müzesi Kütüphanesi]) bünyesinde bulunmaktadır¹¹.

Meşkûr, içerik ve vakıfların amaçları hakkında kabataslak bir özet ve bağışlanan mülklerin her şeyden önemlisi kapsamlı fakat büyük ölçüde düzensiz bir listesini vermektedir. Meşkûr da, eserinin giriş bölümünde Maibudî'nin beyanına dikkat çekmekte ve Salihâ Hatun'u *Gök Mescid*'in bânisi olarak zikretmektedir. Meşkûr'un kendisinin de ortaya koyduğu üzere, aslında [Salihâ Hatun'a yapılan] bu atıf Cihan Şah'ın eşi Hatun Can Begüm'ü kesin olarak tesisin bânisi ve vakfın kurucusu olarak adlandıran vakfiyelerdeki beyanlarla çelişmektedir.

Bu tespit, yine de Meşkûr'un nihai olarak şu saptamayı yapmasına engel olmaz. "O [*Cami*] ister Cihan Şah'ın eşine, isterse kızına atfedilsin, bu cami zaten o devirden beri Cihan Şah'ın adıyla özdeşleştirilmiştir ve aslında bu suretle o [*Cihan Şah*] esas bânisidir"¹². Külliye'nin, hükümdara ait sıradan bir vakıf kuruluşuna geri dönen, bu tarz ters bir cinsiyetleştirmesi (*gendering*) ve Hatun Can'ın yapı ve vakıftaki payının fiilen reddedilmesi üzücüdür¹³. Bence Hatun Can'ın gerçek rolü sorusu, bu vakıflar üzerinde çalışmanın ilgi çekici olmaya başlamasındaki asıl noktadır. Eğer *Gök Mescid*'e en nihayetinde Cihan Şah'ın inşa ettirdiği bir hükümdar yapısı gözü ile bakmalysak, Cihan Şah külliye'nin inşa edilmesinde neden eşine yetki vermiştir ve bilhassa,

¹⁰ Meşkûr, *Târîh-i Tebrîz*, s. 653-677.

¹¹ Koleksiyonun parçaları günümüzde *Sâzmân-i Mirâs-i Ferhengi* [Kültürel Miras Kurumu] idaresi altında bulunmaktadır; bana talep üzerine, el yazmasının artık orada muhafaza edilmediği ve diğer belgelerle birlikte İran Milli Kütüphane ve Arşivlerine teslim edilmiş olduğu bildirildi ki, bu son bilgi Milli Arşiv tarafından inkâr edildi. Muhtemelen, el yazması hala orada bulunmaktadır ancak kataloğu henüz yeniden yapılmamıştır. Bu el yazması ve devlet koleksiyonuna yolculuğuna ilişkin detaylı bilgilendirme, age. s. 654. Yanı sıra Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, (Türk Tarih Kurumu 7, 49), C. I, Ankara 1967, s. 2+145 Süleymaniye/ Es'ad Efendi Kütüphanesi'nde (3340 [numaralı mecmua] bulunan Cihan Şah'a ait bir vakfiyeden ve Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan bir "*mülknâme*"den, doğrusu içeriğe ya da başlığa değinmeksizin bahsetmektedir.

¹² age. s. 652.

¹³ Meşkûr'u takiben, Birgit Hoffman da "Cihan Şah Karakoyunlu'nun Tebriz'deki *Gök Mescid*'e yönelik büyük vakfiyelerine" dikkat çekmektedir, Birgit Hoffman, *Waqf im mongolischen Iran. Raşiduddîns Sorge um Nachruhm und Seelenheil*, Stuttgart 2000, s. 15. [*Gendering*: cinsiyet temelli bakış açısı].

bu caminin zengin vakıflarını kendi adına bırakmaktan niçin feragat etmiştir soruları akla gelebilir.

Bu soruların daha ayrıntılı irdelenmesinden önce, kısaca makalenin arka planına ve kaynak alt yapısına giriş yapmak yerinde olacaktır. Ortaya konan bu değerlendirme, *Muzafferiyeh*'nin vakıflarının başlangıç niteliğinde ve çok sınırlı bir tartışmasıdır. Belirtildiği üzere, Gülistan Kütüphanesi'nde korunan orijinal el yazmasına erişememiştim. Bunun yerine bundan sonra Kum şehrindeki [Âyetullah] Mar'âşî-i Necefî Kütüphanesi'nde muhafaza edilen, eserin daha geç dönem, tahminen Safevî nüshasına atıfta bulunacağım¹⁴. Bu nüsha eksiktir ve 88. varaktan sonra birden bire kesilir ki bu da orijinal el yazması metnin yaklaşık üçte ikilik kısmına denk gelmektedir. Bu geç dönem nüshasının, Meşkûr'un verdiği bilgiler ile daha ilk karşılaştırmasında bile detaylı incelemeye değer görünen bir dizi husus ortaya çıkmıştır.

Çok geçmeden, vakıfların tesis edilmesi sürecinin Meşkûr'un anlatımında görüldüğünden çok daha karmaşık ve müdahil şahısların rolünün çok daha heterojen olduğu anlaşılmıştır. Bu noktada ilk olarak eserin mahiyetine kısaca değinmek gereklidir. Eserin kendi beyanı *Sarih el-Milk*, çok genel anlamda "*Milknâme*" (*Besitzerklärung*) olarak tercüme edilebilir. Yani aslında orijinal vakıf vesikaları değil, daha ziyade tüm vakfedilmiş ve vakfın mülkiyetinde bulunan menkul malların tamamının kapsamlı bir kataloğu söz konusudur¹⁵. Safevî dönemine ait Erdebil vakıfları için benzer bir katalog aynı başlıkla mevcuttur¹⁶. Tanıtılan eser mevkûf arazileri ve diğer mal varlıklarını listelemekle yetinmeyip, aynı zamanda genellikle mülkiyet geçmiş ve ödenen bedellerin ayrıntılı belgelerini de ihtiva etmektedir. Çok defa bundan başka belli başlı satış senetleri metin içindeki bölümlerde zikredilmektedir. Vakfiyenin (*Stiftungsurkunde*) Arapça tanzim edilmiş olduğu tespiti böylece önemini yitirmektedir, çünkü satın alma akitleri Farsça kaleme alındıkları yerlerde, katalogta da aynı dilde görülmektedirler.

Sarih el-Milk'in el yazması 898/1493 yılında ve Cihan Şah'ın ölümünden 25 yıldan fazla bir süre sonra Akkoyunlu gruplarının birbiriyle rekabet içinde olduğu çalkantılı dönemde tamamlanmıştır¹⁷. Eser bundan dolayı vakıfların, Karakoyunluların çöküşünden sonra varlıklarını devam ettirdiklerinin açık bir ispatıdır. Eserin mevcudiyeti, bununla birlikte mütevellinin

¹⁴ El yazmasının burada envanteri yapılmamıştı, bu nüshanın bir kopyasını çalışanlarına minnettar olduğum Sâzmân-i evkâf va heyriya'nın [Vakıflar ve Hayır Kurumu] Tebriz şubesi aracılığıyla elde ettim.

¹⁵ Eserin bu tarifine pek çok yerde rastlanmaktadır, çoğunlukla meşrulaştırma kayıtları (*Legalisierungsvermerk*) bağlamında esas hâkim Nacm ad-din Uskûî: "*hâzihî el-mahalle el-mevsume bi-Sarih el-Milk [Sarih el-Milk olarak isimlendirilmiş bu yazma eser]*", *Sarih el-Milk*, Mar'âşî-Nacafi nüshası, varak 17a. Meşkûr kendi tanımlamasına dikkat çekmekte, ancak bunun dışında sürekli bir vakıfnâmeden bahsetmektedir.

¹⁶ Erdebil *Sarih el-Milk*'inin elde edilen orijinal vesikalar ile bağlantılı eleştirel bir değerlendirmesi için bk. Monika Gronke, "Derwische im Vorhof der Macht: Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Nordwestirans im 13. und 14. Jahrhundert", *Freiburger Islamstudien 15*, Stuttgart 1993, ayrıca Fariba Zarinebaf-Shahr, "Economic activities of Safavid Women in the Shrine-City of Ardabil", *Iranian Studies* 31 (1998), s. 247-61. Benzer mülkiyet nizamnameleri, başka başlıklarla olsa da, Meşhed'deki İmam Rıza türbesi hayrına olan vakıflar içinde de bulunmaktadır.

¹⁷ Meşkûr, *Târih-i Tebriz*, s. 673, 1 Rebiüllahir 898 [Miladi 20 Ocak 1493] tarihi ile.

gittikçe artan kararsız politik ortam karşısında, vakıf mülkleri üzerindeki zilyetlik hakkını [tevlîyet] (*Besitzanspruch*) belgelendirmeye ve sağlamlaştırmaya kendisini zorunlu hissetmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Büyük vakıfların ve dini külliyelerin çoğunluğu belirli aralıklarla pek çok işlevi yerine getiren bu tarz tahrir defterleri (*Besitzverzeichnisse*) düzenlemektedirler. İlk olarak bu tahrir defterleri, her şeyden önce mülkiyet çok sayıda değişik bağıştan oluşmuş veya vakıf mülkiyetinde takas, satış, hasarlar ya da ilave edinimler aracılığıyla uzun soluklu değişiklikler meydana gelmiş ise, yerel tapu sicili [kadastr] görevi görmektedirler. Bununla birlikte mütevellî için, üçüncü şahısların muhtemel hak talepleri karşısında etkin şekilde hareket edebilmek üzere, kazanç ve menkul malların mülkiyet geçmişi hakkında genel bir fikir sahibi olmak son derece önemli idi. Bu tarz tahrir defterlerinin (*Besitzverzeichnisse*) hazırlanmasındaki bir diğer sebep, çoğu zaman devlet isteği üzerine yapılan vergi kayıtları ile kıyaslama idi. Zira vakıf külliye her zaman vergi muafiyeti ya da en azından mülkleri için geniş ölçüde mali özerklik elde etmeye çaba sarf etmekteydiler. Orijinal vakfiyelerin kendisi, her şeyden önce öngörülen giderlerin ve vakıf işletmesinin gündelik icrasının ayrıntılı kayıtları dolayısı ile daha sonraki mütevellî için nispeten önemsizdi.

Neden *Sarih el-Milk*'in el yazmasındaki orijinal vakfiyelerin, nüshalarda yalnızca başta zikredildiği bu şekilde açıklanabilir¹⁸. Bu biçimsel düzeltmeden daha mühim olan şüphesiz, bariz bir şekilde tek bir vakfın söz konusu olmamasıdır. Onun yerine, muhtelif zamanlarda, farklı hükümler ile ve her şeyden öte değişik kişiler tarafından tesis edilmiş olan bir dizi vakfa rastlamaktayız.

Vakıflar

Kapsamlı bir [Allah'a] hamdüsena (*hamdele*) ile [resulüne] salât ü selâmdan (*tasliyâ*)^[19] meydana gelen vakıf beyanının başlangıcını, geride kalan eserin değeri üzerine etkili ve güzel bir sunuş ile Cihan Şah Karakoyunlu adına ustalıklı bir hükümdar övgüsü (*Herrscherlob*) takip etmektedir. Buna, Hatun Can Begüm'ün *Muzafferiyâ*'nin bânisi olduğu açık beyanı eklenmektedir. Cihan Şah, Tâğ ad-Dîn Rağab b. Âfarîdûn'un kızı, eşi Hatun Can Hatun'u hayır kurumlarını (*ebvâb el-mübarrât ve buyût el-hayr [iyilik kapıları ve hayır evleri]*) bünyesinde barındıran bir tesisin (*bukâ*) inşası ile görevlendirdi²⁰. Bunun üzerine Hatun Can, bir cami (*Mescîd, sonraları: el-mescîd el-câmi*), bir türbe (*qubba [kubbe]*), bir hankâh, sadeleştirilmiş anlatımıyla

¹⁸ Meşkûr'un el yazmasında esas vakıflara ilişkin önemli bilgiler, sadece baştan kırk ve sondan 15 varakta, (toplam 363 varaktan) kullanıldığım nüshada baştan on iki varakta bulunmaktadır. Mal varlığı ve satış sözleşmelerinin sonraki dönem listeleri artık somut bir vakıf olarak gruplandırılmamaktadır.

¹⁹ [Hasan Yüksel, "Vakfiye, Türk ve Osmanlı Tarihi", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, s. 469]

²⁰ Emri veren kişi ile bânî arasındaki ayırım metin içinde şu şekilde ifade edilmektedir: "*fe-emera [es-sultân]... sâhibetuhû ve halîlâtêhû... bi-inşâ'i bukâtin...ve enş'et el-hâtûn...[Sultan... yoldaşı ve arkadaşına... bir yapı inşa etmesini emretti... ve Hanım inşa etti...]*".

bir nevi manastır (Konvent) ve bir kanat'tan ^[21] (*'ayn el-mâ [çeşme]*) oluşan bir külliye (*'imâra [imaret]*) inşa ettirdi. Türbe kendisi, çocukları ve eşi için de kabristan görevi görmeliydi.²² Zikredilen sıralama, hâlihazırda vakıf bünyesindeki ana karakterlerin görece ağırlıkları hakkında bir ipucu verebilir.

Kendisine kıyamet günü için sevap kazanmak üzere, giriş niteliğindeki anlatım şöyle devam etmekte, bânî (burada: bânîya) hankâha din ve hukuk âlimleri ve ayrıca mutasavvıf ve sofiler yararına her türden bağışta bulundu (*'ulamâ, fukahâ, meşâyih, mutasavvıfa, zühhâd, 'urafâ ve gayrihim mine'l-zâhirîn ve'l-vâridîn [ulemâ, fukaha(fakihler), meşayih(şeyhler, evliyalar), zühhad(zahidler), urefâ ve onların dışında açıkça ortada bulunan ve zikri geçen kişiler]*). Külliye'nin suyunu sağlayan, fakat aynı zamanda da mahallenin sakinleri tarafından da yararlanılabilen yeni inşa edilmiş bir kanat bu vakfın tamamlayıcı unsuru olmalıdır²³.

Hatun Can'ın, külliye'nin bânîsi olarak hankâh ve yeni kanatı kamu yararına bağışladığı bu ilk vakıf senesinde, bakış açısında ani bir yön değişimi fark edilmektedir. En azından istifade edilen nüshada gözle görülür hiçbir kesinti olmaksızın Cihan Şah'ın resmi bir tasdiki (*ikrâr*) eklenmiştir. Burada, Cihan Şah bundan böyle kendisi tarafından, eşinin inşa ettirdiği "hayır kapıları" (*Pforten der Wohltätigkeit*) (*ebvâb el-birr [hayır kapıları]*) yararına vakıflar tesis edildiğini açıklamaktadır. Ayrıntıda şu şekildedir: "*vakkafe ve habbese ve sebbele ve tesaddaka... 'alâ mesâlih el-mescid ve el-kubbe ve el-hâneqâh ve 'ayn el-mâ [vakfetti, bağışladı, sadaka olarak verdi ve sebil olarak verdi... mescid, kubbe, hangah ve çeşme yararına]*"²⁴. Bu açıklama doğrudan Cihan Şah'ın mülkiyetindeki, bağışlanan menkul malların ilk, çok kısa bir listesinin başında bulunmaktadır. Listenin sonunda, yalnızca maddeler halinde vakıf yönetimi ve tahsisata değinilmektedir. Yönetimi Cihan Şah bizzat kendisi üstlenmekte ve öngörülen tahsisat yanında düzenli olarak fakirlerin doyurulması öncelik taşımaktadır²⁵.

Bu noktaya kadar, Cihan Şah tesisin hâlihazırdaki işletmesine ilave vakıflarla katkıda bulunur iken, Hatun Can'ın külliye'yi inşa ettirdiği ve vakfettiği müşterek bir çifte vakıf tasavvuru ortaya çıkmaktadır. Nihai olmayan bu bulgu vasıtasıyla, Cihan Şah'ı esas bânî olarak görmenin daha anlaşılır olduğu yargısı kabul edilebilir. En nihayetinde inşa emrini Cihan Şah verir ve hatta külliye'nin devamını sağlayan başlıca vakıflar da ona atfedilmektedir.

²¹ Bir yeraltı kanalı, bir alan etrafında suyu ilerleten kazma ark; sıcak, kurak ve yarı kurak iklimlerde, yerleşim yerleri ve tarım uygulamaları için sağlıklı su rezervi sağlamak üzere kullanılan bir su idare sistemidir. Kanatlar bazen *Kariz* adı verilen daha küçük kanallardan oluşan bir yeraltı dağıtım şebekesine ayrılmaktadır.

²² "*li-tekûne medfânan lehâ ve medfan evlâdihâ ve halilihâ es-Sultân...[kendisi, evlatları ve eşi Sultana bir defin yeri olması için]*".

²³ *Sarih el-Milk*, Mar'âşi-Nacafi nüshası, varak 3b-3a.

²⁴ Bendeki mevcut kopyada bu vakıf vesikası tarihsizdir, kullanılan *ikrâr* biçimi Meşkûr tarafından zikredilen, orada 869/1464-5 tarihlendirilmiş, hâkim Nacm ad-din Uskû'î'nin onay şerhi ile büyük benzerlik göstermektedir, Meşkûr, *Târîh-i Tebrîz*, s. 655.

²⁵ *Sarih el-Milk*, Mar'âşi-Nacafi nüshası, vr. 4b-8a.

Ancak, daha bir sonraki bölümde Hatun Can'a yeniden vakıf kurucusu sıfatıyla rastlamaktayız. Cihan Şah'ın vakfının tutanaklarına göre (*ba'd kitâbat vakfiyatıhi [vakfiyesinin yazılmasından sonra]*), eşi de servetinden oldukça büyük bir bölümü tesisin yararına bağışlamıştır, özet anlatım devam etmektedir. Buna rağmen Hatun Can, yine burada Cihan Şah'ın vekâletinde de, hükümdar adına sadece temsilcisi sıfatıyla bağışta bulunmuş gibi aktarılmaktadır: “*vekâleten cânib es-Sultân el-müşâr ilâihi [kendisine işaret edilen Sultanı vekâleten]*.” Hatta bağışlanan malların ortak listesi ancak Hatun Can'ın vekâletinin hukuki onayı gerçekleştiğinden sonra yapılır (*ba'de tubeti vekâletihâ [vekâletinin kesinleşmesinden sonra]*)²⁶.

Kocasının hizmetinde vakıflar tesis eden sadık bir kadın tasavvuru, elbette yukarıda bahsedilen listenin sonundaki, parçalar halinde ilave edilmiş meşrulaştırma şerhi (Legalisierungsvermerk) ile birlikte çözülmektedir. Orada artık [hükümdara] vekâlet eden bir vakıf kurucusu söz konusu değildir. Yürütme organı olan hâkim, *hakemtü bi-sihhati'l-vakf [vakıf işleminin geçerli olduğuna hükmettim]* ile vakfın uygunluğunu onaylamadan önce, bahsi geçen vakıf kurucusunun listelenmiş mal varlığını beyan edilen amaçlarla bağışladığını tespit etmektedir, yani (*a'nî [şunu kastediyorum ki]*) üçte ikisi tesis hayrına ve üçte biri Hatun Can'ın soyundan gelen kadınlara (*'alâ evlâdihâ el-benât [kız çocuklarına]*) gelir olarak.

Gerçekten bu öne sürülen meşrulaştırma şerhi (Legalisierungsvermerk) muhtemelen takip eden, sayımlarına göre dördüncü bağımsız vakıf senedine dayanmaktadır. Başındaki hükümdar övgüsü burada da, Cihan Şah'ın yukarıda bahsedilen vakıflarına ve bunun üzerine Hatun Can'ın tesisi onun maddi desteği ile inşa ettirdiğine işaret etmektedir. Ancak Cihan Şah tarafından yapılmış doğrudan bir görevlendirme artık söz konusu değildir. Bundan sonraki vakıflar özel biçimde Hatun Can'ın adına düzenlenmekte ve sadece gelirlerin üçte ikisi külliye için işletmesi için ayrılmaktadır.

Hatun Can, geriye kalan üçte biri Salihâ Sultan ve Habiba Sultan olarak adlandırılan iki kızına gelir olarak (kelime kelime: *'alâ binteyhâ ve kurratâ ayneyhî ve fi'l-detâi kabidihâ [iki kızına, iki gözbebeğine ve çiğnerinin iki paresine]*) bağışlamaktadır. Ve böylece başlangıçta bahsi geçen Salihâ Sultan ile sadece tesisin ilave yapılarının bânisi olarak değil aynı zamanda kendisi ile ilişkili vakıfların başlıca lehtarları (Begünstigte) olarak tekrar karşılaşmaktayız²⁷.

Aile vakıflarının, önceliği olan hayırsever vakıfları ihtiva etmesine sıkça rastlanmaktadır. Ancak burada lehtarların (Begünstigte) vakıf kurucusunun kendi soyundan gelen kadınlarla sınırlanması sıra dışıdır. Zira Hatun Can yalnızca özellikle adlandırılan kızlarını değil, aynı zamanda sırasıyla istisnai bir biçimde kızlarının da kızlarını ve onların kızlarını da (*banâtühümâ ve benât benâtihinnâ [kız çocuklarına ve onların da kız çocuklarına]*) himaye etmektedir. Bununla birlikte gayet bilinçli olarak vakıf kurucusunun soyundan gelen erkeklerin soyundan gelen kadınlar da dâhil edilmektedir, yani oğullarının kızları (ve *'alâ benât ebnâ el-vâkifa [vakfedenin oğullarının kızlarına]*) ve kız yeğenleri (ve *'alâ benât ümmihâ a'nî'l-uhti'l-vâkifa [vakfedenin kız*

²⁶ age, vr. 8b-9a.

²⁷ age., vr. 10b-11b.

kardeşinin kızlarına]). Herhangi bir yanlış anlamaya meydan vermemek için, belirleyici kıstas tekrar doğrudan şu şekilde dile getirilmektedir, “vakıf kurucusunun soyundan gelen kadınlar, ister erkek ve ya isterse kadın soy yoluyla” (*ahfâd el-vâkifa el-benât... kün min tarafü'l-ibnü ev el-bint [vakfedenin kız torunlarına... ister kızı tarafından ve ya ister oğlu]*).

Yeni araştırmalar gösterdi ki, İslam dünyasının neredeyse tüm devirlerinde ve her bölgesinde kadın vakıfları hiçbir şekilde olağandışı değildir²⁸. Ortaçağ İran kültür çevresinden mesela Moğollar devrinde Terken Hâtûn'un vakıfları veya Mihr Sultân Hânûm'un 16. yüzyılın başlarında Semerkant'taki vakıfları bilinen örneklerdir²⁹. Hatta kızları lehtar, ortak kurucu ya da mütevellî sıfatlarıyla içine alan vakıflar belirli aralıklarla belgelenmiştir. Buna rağmen kadın vakıf kurucuları arasında, bilinçli olarak kadınları himaye eden ve her şeyden önce bir neslin ötesinde uzanabilecek özel bir vakıf stratejisi ortaya koyma girişimi çoğu kez başarısızlıkla sonuçlanır. Başka bir deyişle, İran bağlamında da Baer'in meşhur savı geçerlidir. Vakıf kurmak çoğunlukla kadınların eline geçmiş olan mal varlığının uzun bir süreçte tekrar erkek kontrolüne geçirilmesi işlevini yerine getirmektedir³⁰. Hatun Can'ın hükümlerinin uzun vadeli başarısı hakkında bilgimiz olmasa da -ve şüphecilik bu vakada mutlak suretle tavsiye edilebilir- en azından Hatun Can'ın niyeti sansasyoneldir. Ben, özel olarak soydan gelen kadınların lehtar olarak atandığı başka hiçbir vakıf bilmiyorum. Zaten bir aile vakfında soydan gelen kadın ve erkeklerin lehtar olarak eşit tutulması son derece nadirdir.

Hatun Can'ın bağımsız rolü, bu son ve doğrusu en geniş kapsamlı vakıf senedinde mütevellî bahsinde de belirginleşmektedir. Hatun Can vakıf yönetimine kendisini tayin etmekte ve ölümlünden sonrası için iki kızını mütevellî (*mutavallî [mütevelli]*) olarak atamaktadır. Yeni bağışlanan menkul mallar da bu kaniyi desteklemektedir. Hatun Can, hem *Muzafferiy'e*'nin cazibesine katkı sağlayan, hem de ekonomik olarak gelir getiren, vakıf tesisine bitişik kapsamlı bir Pazar yapısı (*sûk*) inşa ettirdi. Çok sayıda dükkân vakıf gayrimenkullerinin parçası oldu, bununla birlikte sınır tariflerinden anlaşıldığı üzere, Hatun Can'ın adı geçen kızlarının da burada bağımsız gayrimenkulleri bulunmaktaydı³¹.

²⁸ Bu tarz inceleme ve İslâm alanındaki cinsiyet temelli (gender) araştırmalar için vakfın önemi hakkında genel bir değerlendirme için, bk. Miriam Hoexter, “Waqf Studies in the Twentieth Century. The State of the Art”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 41 (1998), s. 474-95, ayrıca Ruth Roded'in (yay.), *Women in Islam and the Middle East. A Reader*, London 1999, s. 140-157, giriş niteliğindeki değerlendirmeleri.

²⁹ Ann K. S. Lambton, “Awqâf in Persia: 6th to 8th/12th-14th Centuries”, *Islamic Law and Society* 4 (1997), s. 298-318, Terken Hatun'un vakıfları için, s. 310-13; Rozija G. Mukminova, *K istorii agrarnych otnoşenii v Uzbekistane XVI v. Po materialam Vakf-Name*, Taschkent 1966. 19. Yüzyıl İranındaki kadın vakıfları için bk. Christoph Werner, “Zanân-i vâkif dar Tihriân-i 'ahd-i Qâjâr”, *Mirâs-ı Câvidân* 7/iv-Nr. 28, Winter 1378 (1999-2000), s. 115-22.

³⁰ Gabriel Baer, “Women and Waqf: An Analysis of the Istanbul *tahrir* of 1546”, *Studies in Islamic Society: Contributions in memory of Gabriel Baer*, Yay. G. R. Warburg und G. G. Gilbar, Haifa 1984, s. 9-27.

³¹ Pazar elli beş dükkân (hânût [dükkan]) ihtiva etmekteydi ve Pas Köşk (*Pas Kûşk*) [Bu mahallenin adı, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde doğrudan zikredilmemekle birlikte *Pesi Köşk* adında bir hamamdan bahsedilmektedir. bk. Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-*

Bu noktadan itibaren eser artık münferit vakıf senetlerini kaydetmez ve kayıtların mahiyeti, özel satış sözleşmelerinin çok dağınık sıralanmış onay belgelerine dönüşür. Bu satış sözleşmeleri, Hatun Can'ın vakıf mülklerinin edinimlerini sistemli bir şekilde ve yıllarca sürdürdüğünü göstermektedir. İşlemlerden bazıları “*Gök Mescid*”in tamamlanmasından neredeyse yirmi yıl önceye tarihlenmektedir. *Sarih el-Milk*'te girişte zikredilen vakıf belgelerinin, yönetim ve belirli tahsisatlar bahsinde ancak çok az hüküm ihtiva etmesi de dikkat çekicidir. Görünüşe bakılırsa bu ayrıntılar ilk önce ek olarak ya da ayrı bir vesika da kaydedilmişti, zira bunlar orijinal el yazmasının sadece sonunda bulunmaktadır ve bundan dolayı kullanılan nüshada eksiktirler³².

Hatun Can Begüm

Girişte dile getirilen, neden Cihan Şah külliye ve *Muzafferiyeye*'nin vakıflarını kendi adına tesis etmedi sorusunun yanıtı, Hatun Can Begüm'e daha yakından bakmayı gerektirmektedir. Özellikle Hatun Can'ın kızları ve soyundan gelen kadınlar yararına bir vakfın sıra dışı kapsamı, burada bânî ve vakıf kurucusu olarak Hatun Can'ın rolünden daha ziyade şahsiyeti hakkında merak uyandırmaktadır. Hatun Can'ın, bu vakıflarla olasılıkla hangi geniş çaplı hedefler peşinde olduğunu anlamak için, dönemin politik ortamını hatırlamak ve daha fazla ipucunu devrin tarihi kaynaklarında aramak yardımcı olacaktır.

Karakoyunluların Türkmen Aşiret Konfederasyonu (*Stammeskonföderation*), İran'ın batısında Cihan Şah yönetiminde kısa bir süre için, yalnızca başlangıçta sembolik Timurlu hükümlerliği altında bulunan ve aynı zamanda Anadolu'nun ve günümüz Irak'ının büyük bölümünü içine alan, istikrarlı bir hükümdarlık kurdu. Cihan Şah'ın düzenli seferleri ve onun bu sebepten Tebriz'deki olası yokluğu, Hatun Can'ın bağımsız hâmilik politikasını kısmen açıklayabilir. Cihan Şah'ın oğullarının vakıftan tamamen dışlanması temelinde büyük ölçüde, babalarına karşı tekrarlanan, çoğunlukla Cihan Şah'ın soyundan gelen erkekleri ya ölü ya da tutsak olarak ardında bıraktığı başkaldırıları bulunmaktadır.

Yine de bu, tek başına Hatun Can'ın istisnai durumunu açıklayamamaktadır. Kilit nokta, Ortaçağ İran'ında Moğollar devrinden erken Safevî devrine kadar uzanan, süregelen bir çizgide siyasi açıdan etkin kadınlardır³³. Öyle ki, Cihan Şah devri vakanüvislerinde Hatun Can'a

Erzurum- Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, 2. Kitap, C. 1, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2011, s. 290.] mahallesinde bulunuyordu, aynı zamanda *Muzafferiyeye* yakınlarında bir bahçeden de “*Begümâbâd*” bahsedilmektedir, *Sarih el-Milk*, Mar'âşi-Nacafi nüshası, varak 13a.

³² Meşkûr'daki ayrıntılar için, *Târih-i Tebriz*, s. 672-3. Vakıf görevlilerine, mensuplarına ve vakıf işletmesinin diğer ayrıntılarına ilişkin Meşkûr'un verdiği bilgileri doğrulayamadım. Bu bağlamda Meşkûr, çok ortaklı aile vakfından da kısaca bahsetmekte, bununla birlikte Sâliha ve Habîba Sultân'ı Hatun Can'ın kız kardeşleri olarak anmaktadır.

³³ Buna ek olarak Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia, Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, (Columbia Lectures on Iranian Studies 2), Albany 1988, özellikle “Women of the Ruling House” bölümü, s. 258-296. Maria Szuppe'nin olağanüstü incelemesi, “La

ara ara bazı üstü örtülü göndermeler de mevcuttur. Hatun Can'ın adının ilk bahsine, Ayn al Arus'taki ('Ayn el- 'Arūs [34]) ordugâhında bir Osmanlı elçisini ayrı olarak kabul ettiği, Cihan Şah'ın Diyarbakır seferi ile ilişkili olarak rastlanmaktadır³⁵. Yusuf Bahadır Han ile birlikte 858/1454 yılında Yezd'i ziyareti hakkındaki anlatım daha aydınlatıcıdır. Bu anlatım, prensin annesi ile birlikte yaptığı bir seyahatten ziyade Hatun Can'ın siyasi bir amacının söz konusu olduğu hususunda hiç şüpheye yer bırakmaz. Hatun Can, 'id al-adhâ [Kurban Bayramı] şenliklerinin geri planında Kirman yöneticilik makamının oğlu Pir Budak'tan Yusuf Han'a aktarılması işini düzenlemiş, Yezd valisini makamında onaylamış ve Pir Budak'ın Şiraz'a gidişini garanti altına almıştır³⁶. Hatun Can'ın Cihan Şah ve oğulları arasındaki aracı rolü daha geç dönem vakanüvisleri tarafından hatırı sayılır biçimde kaydedilmiş gibi görünmektedir. Hatun Can, 863/1459 yılında isyan eden, kısa bir süre için Tebriz'i ele geçirmeyi başarmış ve orayı bir kan gölü haline getirmiş Hasan Ali için aracılık etmiştir. Bundan sonra, Hasan Ali'nin Suriye sürgününe eşlik etme görevini üstlenmiştir. Keza, hem Şiraz valisi iken, hem de daha sonra Bağdat'ta babasını hedef alan bir siyaset izleyen, oğlu Pir Budak'ı yatıştırmayı tekrar tekrar denemiştir³⁷. Tüm bunlar en azından kabataslak belgelenmiş olan, geniş çaplı ve bağımsız seyahatler manasına gelmekteydi.

Hatun Can'ın vakıfları, Cihan Şah'ın ölümü sonrasındaki siyasi gelişmelerin doğrudan doğruya arka planı incelendiğinde, farklı bir bakış açısı aksettirirler. Cihan Şah, 872/1467 yılında rakibi, daha batıda yerleşmiş olan Akkoyunluların (*Konföderation*) lideri Uzun Hasan tarafından bir meydan savaşı sırasında öldürüldü. Ölüm haberinden sonra Tebriz'de başlayan karışıklık Cihan Şah'ın iki yeğeni Ârayiş Begüm ve Şâh Seray Begüm tarafından bastırıldı.

participation des femmes de la famille royale à l'exercice du pouvoir en Iran safavide au XVI siècle", *Studia Iranica* 23 (1994), s. 211-258 ve 24 (1995), s. 61-122. Ayrıca Shohreh Gholsorkhi, "Pari Khan Khanum: A Masterful Safavid Princess", *Iranian Studies* 28 (1995), s. 143-56.

³⁴ [Akçakale'nin güney batısında, Suriye topraklarında bulunmaktadır. Bk. Ebu Bekr-i Tihriani, *Kitab-i Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları: 2631, Kültür Eserleri Dizisi: 301, Ankara 2001, s. 152.]

³⁵ Abû Bakr-i Tihriani, *Kitâb-i Diyârbakriyya. Ak-Koyunlular Tarihi*, C. I-II, Yay. Necati Lugal ve Faruk Sümer, C. I, Ankara 1962-64, s. 249. [Eserin Türkçe çevirisi için bk. Ebu Bekr-i Tihriani, *Kitab-i Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları: 2631, Kültür Eserleri Dizisi: 301, Ankara 2001, s.152. Burada Hatun Can Begüm'ün Osmanlı elçisini kabulü ile ilgili doğrudan bir aktarıma rastlanmamakla birlikte, olay ile ilgili şu bilgiler verilmektedir. "Mübarek (Sahib Kiran) ayağının kırık izlerinin silinmediği o sırada Rum Sultanı tarafından bir elçi geldi. Barış görüşmesi için Halil-i Tavaci, Sahib Kiran'ı omuzuna alıp divan'a götürdü. (...) İki gün sonra elçi, onunla konuşma şansına kavuştu. (Sahib Kiran) ondan sonra göç edip Akçakale'ye gitti ve Ayn al-Arus'a indi. Bu yurttaki Kara Paşa adındaki biri, Şeyh Kutlu Beğ'in oğlu ile birlikte Cihan Şah Mirza'nın Bikem Hatun'unun yanından Cihan Şah Mirza ile Sahib Kiran arasında dostluk kurmak için saltanat tahtının ayağına geldiler."]

³⁶ Ahmad B. Huseyn B. Âli Kâtib, *Târih-i cedîd-i Yezd*, Yay. İrc Afşâr, (Fehring-i İran-zemîn: Silsilâ-yi mutü va tahkikât 10), Tahran² 2537 (1978), s. 274.

³⁷ En belirgin Rûmlü'da, *Ahsenü't Tevârih*, s. 401-4 ve s. 420-30. [bk. Hasan-ı Rûmlü, *Ahsenü't Tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları II. Dizi Sayı: 29, Ankara 2006, s. 387-390 ve s. 412-414.]

Ârayış Begüm kendisi doğrudan hükmetmek arzusunda idi ve kentten eski ileri gelenlerinden iki kişiyi kendisine Vezir [vezâret] ve Divân Begi [divân-ı emâret] tayin etti. Bu bağımsız siyaset direnişle karşılaşınca, iki kız kardeş erkek kardeşleri Hüseyin Ali'yi göstermelik hükümdar olarak başa geçirdiler, Timurlu Edu Said'in bir elçisi tarafından tanınmasını sağladılar ve adına sikke kestirdiler.

Bu açık darbe girişimine (*Putsch*), Tebriz dışında Hoy yakınlarındaki kışlağında bulunan Hatun Can tarafından müdahale edildi. Kardeşi Hamza Bey'i kızı, tahminen Salihâ Sultan ile birlikte Tebriz'e gönderdi. Orada Ârayış Begüm'ün hükümdarlığını zor kullanarak sona erdirdiler, ancak pek yakında kendileri de geri çekilmek zorunda kaldılar. Çünkü Hasan Ali, Cihan Şah'ın bahsi geçen isyankâr oğlu, Makû kalesinden kaçmayı ve babasının servetini kontrol altına almayı başarmıştı. Böylece Karakoyunluların dağınık birliklerini kendi çevresinde toparlayabilmiş ve Tebriz ve Cihan Şah'ın halefligi konusundaki mücadeleyi kendi lehine sonuçlandırabilmişti.

Hatun Can'ın bundan sonraki siyaseti gölgede kalmaktadır. Belli ki, Ebu Said'in birliklerinden kaçan, fakat Hasan Ali tarafından yakalanan ve idam edilen, oğlu Ebu el-Kasım'ın haklarını korumaya çalışıyordu. Bahaneyle kısa bir süre sonra Hasan Ali, Hatun Can'ı erkek kardeşleri ile birlikte geri çekilmiş oldukları Cûşin kalesine hapsedti ve Hatun Can'ı katletti. Böylece *Gök Mescid*'in bânisi de Cihan Şah'ın ölümünün üzerinden bir sene geçmeden öldürülüyordu³⁸.

Tartışılan olaylardan iki doğrudan sonuç çıkarılabilir. Ârayış Begüm'ün Tebriz'de yönetimi ele geçirme girişimi, kadınların bu dönemdeki etkin siyasi varlığının Hatun Can ile sınırlı kalmadığını göstermektedir. Cihan Şah'ın yeğenleri, kendi devrinde erkek kardeşi [Cihan Şah] ile hükümdarlık için faal olarak mücadele etmiş olan, babaları İskender'in meşru varisleri sıfatıyla Karakoyunlular içindeki yönetim haklarını müdafaa ediyorlardı. Aslına bakılırsa Hatun Can da Karakoyunlu Konfederasyonu içindeki özel bir grubun (*Fraktion*) nüfuzlu lideriydi. Bu sıfatla, bağımsız bir siyasi hareket planı takip etmekteydi ve aynı zamanda ailesinin taleplerini askeri olarak yaptırabilme gücüne sahipti. Cihan Şah'ın ölümünden sonra kısa bir süre için

³⁸ En ayrıntılı Tihri'nî, *Kitâb-i Diyârbakriyya*, C. 2, s. 434-7'de [Ebu Bekr-i Tihri'nî, *Kitâb-i Diyârbakriyye*, çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları: 2631, Kültür Eserleri Dizisi: 301, Ankara 2001, s. 262-265. Tihri'nî'de, Ârayış Begüm tarafından emirlik ve vezirlik divanına Emir Şah Muhammed-i Gavrudî ile Emir Alaaddin Siddik-i Kececi'nin tayin edildiği, Hüseyin Ali adına sikke bastırılıp lâkabına hutbe okunduğu ve Sultan Ebu Said'in yardımına vesile olması için hutbede Sultan'a da dua edildiği aktarılmaktadır.]; Rûmlû'da onun anlatımını temel almaktadır, *Ahseni'it Tevârih*, s. 462-4. [Hasan-ı Rûmlû, *Ahseni'it Tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları II. Dizi Sayı: 29, Ankara 2006, s. 443-5.] Aynı şekilde İsmail Aka, İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri), (Türk Tarih Kurumu Yayınları 7,191), Ankara 2001, s. 74-5'da. Yakın zamanda yayımlanan Aka'nın kitabı, yeni bir norm olarak kabul görmesi gereken, Kara Koyunluların muazzam bir olaylar tarihi anlatımıdır ("Can Begim'e" bir diğer atf burada s. 62-3'te Pir Budak'ın isyanı ile ilişkili olarak bulunmaktadır). Hans R. Roemer, "The Türkmen Dynasties", *Cambridge History of Iran*, C. 6, Yay. P. Jackson ve L. Lockhart, Cambridge 1986, s. 173 ve takip eden sayfalar, ne Cihan Şah'ın ölümünden sonra Tebriz'deki olayları, ne de Hatun Can Begüm'ü bu ya da başka bir ilişki içinde zikretmemektedir.

Karakoyunlular yönetiminde, birbirine karşı taht için savaşıyor, kadınlarca idare edilen iki grup (*Fraktion*) bulunmaktadır.

Bu, *Muzafferiyе*'nin vakıflarının ilerideki değerlendirilmesi için önemlidir. Büyük ihtimalle, Hatun Can külliyesinin inşası ve kızları için bir aile vakfının kurulması ile kendi anne soyundan gelen federe aşirete de somut ekonomik bir kaynak miras bırakmak istiyordu. Hatun Can'ın, *Gök Mescid*'in ve onunla bağlantılı vakıfların tesis edilmesindeki motivasyonunu, bu tür ekonomik-siyasi hedeflemelere indirgemek kuşkusuz yanlış olsa bile, bu yöndeki düşünceler gerçekten önemli bir rol oynamaktadır. Eğer *Maibudî*'nin girişte zikredilen savı doğru ise, bu durumda kızı Salihâ Sultan gerçekten vakıf külliyesinin mevcudiyetini onun ölümünden sonra korumayı ve geç dönem genişletme ve onarımlar için sonraki Akkoyunlu hükümdarının desteğini kazanmayı başarmıştır.

Sonuçlar

Kaynaklara yeniden bir göz atmak her zaman faydalıdır. Hatun Can Begüm mutlak surette *Gök Mescid*'i ve *Muzafferiyе* olarak bilinen külliye inşaatını ettiren ve himaye eden kişi gibi görünmektedir. Cihan Şah'ın bahsi geçen inşaat emrinin önemi farklı değerlendirilmek istenebilir, ancak vakfiyeler, *Sarih el-Milk*'te verildiği kadarıyla, Hatun Can'ın külliyesinin fikir annesi ve tamamlanmasındaki itici güç olduğu konusunda hiç şüpheye yer bırakmaz. Vakfiyelerin beyanları, bununla birlikte az miktarda bilgi ihtiva eden yazılı kaynaklara da hiçbir şekilde ters düşmemektedir.

Aynı şey, *Gök Mescid*'e bağlı olarak tesis edilmiş olan vakıflar içinde geçerlidir. Bu vakıfların şimdiye kadar olan yegâne etüdünde vakıflar, Hatun Can Hanım tarafından Mescid-i Kabud çevresindeki külliyesinin hayrına inşaat edilen ve eş zamanlı bir vakıfname ile belgelemiş homojen bir vakıf gibi görünmektedirler. Yeni incelememiz gösteriyor ki, Cihan Şah'ın olduğu kadar Hatun Can'ın da bağışçı sıfatıyla içinde bulunduğu daha ziyade çoklu bir vakıf teamülü söz konusudur. Bununla birlikte Hatun Can'ın, burada da hâkim ve merkezi bir rolü olduğu hiç şüphe yoktur. Her şeyden önce vakfın mal varlığının kapsamlı kataloğu, Hatun Can'ın uzun yıllar süren sistemli gayrimenkul edinimini göstermektedir. Katalog buna ilaveten, *Gök Mescid*'in, Hatun Can'ın şahsi türbesi olarak, bahçelerle, pazar yapılarıyla ve kendi su şebekesi ile donatılmış, yeni bir mahallenin merkezini biçimlendirdiği, bir yapı programına işaret etmektedir. Hükümlerinde Hatun Can'ın gayelerini en iyi yansıtan, en sonuncu ve en kapsamlı vakfiye, istisnai bir hükmünde onun soyundan gelen kadınları kayıtsız şartsız lehtar olarak tayin eden geniş çaplı bir *ehl-i vakıf*³⁹ içermektedir.

³⁹ [Vakıftan yararlananların vâkıfın zengin ya da fakir akrabalarından oluştuğu ve fakirlerinin yararlanması bunların ortadan kalması şartına bağlandığı vakıflara “zürri vakıflar” denilmektedir. Bu tür vakıflara “evlâtlık” ya da “ehl-i vakıf” adı verilmektedir. bk. Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, s. 475-479.]

Burada mesele yalnızca Meşkûr'un *Gök Mescid*'in vakıflarına ilişkin yaptığı açıklamaların düzeltilmesi değildir. Önemli olan bu vakıfların ve kurucularının sonsal algısının sürüp giden sorusudur. Evkâflar çok defa sadece onlarla ilişkili tesisler bağlamında bütünüyle yapı vakıfları olarak görülmektedir. Özellikle birleşmiş aile vakıflarında ifade kazanan daha kapsamlı hedefler çoğunlukla sadece sıra dışı sayılmaktadır. Bizim durumumuzda çok somut ekonomik ve siyasi erk odaklı menfaatler ile olan ilişki belirgindir. Toplam gelirin üçte biri ile soydan gelen kadınlara bağışlanan oran hiçbir şekilde göz ardı edilemez. Büyük vakıfların tesis edilmesi, içlerindeki iştirak eden kişilerin tamamının rollerinin ve amaçlarının etkili biçimde değişebileceği, çoğu zaman on yıllarca devam eden bir süreç olarak kavranmak yerine, sıklıkla bireysel bir eylem olarak görülmektedir.

Neden Hatun Can'ın bu kadar kolay unutulabildiği ve neden pek kısa bir süre sonra artık *Gök Mescid*'in bânîsi ve vakıf kurucusu olarak algılanmadığı sorusu aynen kalmaktadır. Olasılıkla sebep her şeyden önce, daha sonraki vakanüvisler için işlemesi zor olmuş olan, onun Karakoyunlu Konfederasyonu (*Konföderation*) içindeki etkin siyasi rolü idi. Bununla birlikte Hatun Can kaynaklarda hiçbir suretle, harem kaynaklı oyunlarla hareket eden, iktidar hırslı olan bir entrikacı gibi görünmemektedir. Bu eğilim daha ziyade, onun kaynaklarda "*harem-i muhterem [saygıdeğer harem(eş)]*" sıfatıyla isim verilmeksizin zikredilmesinin de fiili katkısı ile büyük ölçüde göz ardı edilmesi olarak kabul edilebilir. Böylece yapıyı ve vakfı dönemin üstün hükümdarına atfetmek, şüphesiz daha anlaşılır ve makbul idi ve hala öyledir. Bu kabul edilebilirlikle yüzleşmeli ve Hatun Can Begüm modern öncesi İran tarihinin siyasi olarak etkin, fevkalade kadınları arasında sayılmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ackerman P. - Pope, Arthur Upham, *A Survey of Persian Art*, III, Tahran/Oxford/Tokyo, Baskı 1981.
- Aka, İsmail, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- Baer, Gabriel, *Women and Waqf: An Analysis of the Istanbul Tahrir of 1546*, Studies in Islamic Society: Contributions in memory of Gabriel Baer, G. R. Warburg und G. G. Gilbar, Haifa 1984.
- [Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, 2. Kitap, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011].
- Gholsorkhi, Shohreh, "Pari Khan Khanum: A Masterful Safavid Princess", *Iranian Studies*, 28, (1995).
- Golombek, Lisa, Wilber, Donald, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, I, Princeton 1988.
- Gronke, Monika, Derwische im Vorhof der Macht: Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Nordwestirans im 13. und 14. Jahrhundert, *Freiburger Islamstudien 15*, Stuttgart 1993.
- [Günay, Hacı Mehmet, "Vakıf", *DİA*, XLII, (2012)].
- Hoexter, Miriam, "Waqf Studies in the Twentieth Century, The State of the Art", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 41, (1998).
- Hoffman, Birgit, *Waqf im mongolischen Iran. Raşiduddîn's Sorge um Nachruhm und Seelenheil*, Stuttgart 2000.
- [O'Kane, Bernard, *Timurid Architecture in Khurasan*, C. III, Mazdâ Publishers, California 1987].
- Kâreng, 'Abdu'l-'Alâ, *Âsâr-i bâstânî-yi Âzerbâyçân, Âsâr u ebniye-yi târîhî-yi şehristân-i Tebrîz, (Silsilâ-yi İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Millî, 91)*, Tahran 1351 (1972).
- Kâtib, Ahmad B. Huseyn B. 'Âlî, *Târîh-i cedîd-i Yezd*, yay. İrec Afşâr, (Ferheng-i İran-zemîn: Silsilâ-yi mutu va tahkîkât 10), Tahran 2537 (1978).
- Lambton, Ann K. S., *Awqâf in Persia: 6th to 8th/12th-14th Centuries*, *Islamic Law and Society*, 4, (1997).
- Lambton, Ann K. S., *Wakf: III, In Persia*, *EP²[Encyclopaedia of Islam]*, IX.
- Lambton, Ann K. S., "Continuity and Change in Medieval Persia, Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century", (Columbia Lectures on Iranian Studies 2), Albany, (1988).
- Maibudî, Gâzî Huseyn B. Mu'în Ad-Dîn, *Munşeât-i Maibudî*, yay. Nusratullâh Furûhar, Tahran 1997.

- Meşkûr, Muhammed Cevâd, *Târih-i Tebrîz, tâ-pâyân-i karn-i nohom-i hicrî*, (Silsilâ-yi İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Milli 96), Tahran 1352 (1973).
- Mukminova, Rozija G., *K istorii agrarnych otnoşenii v Uzbekistane XVI v. Po materialam Vakf-Name*, Taschkent 1966.
- Nahcevânî, Hâc Huseyn-i, *Cihil Makâle*, yay. Yûsuf Hâdim Hâşimî-Nasab, Tebriz 1343 (1964).
- Pinder-Wilson, R., "Timurid Architecture", *Cambridge History of Iran*, C. VI, ed. P. Jackson ve L. Lockhart, Cambridge University Press, Cambridge 1986.
- Roded, Ruth, *Women in Islam and the Middle East, A Reader*, London 1999.
- Roemer, Hans R., "The Türkmen Dynasties", *Cambridge History of Iran*, C. VI, yay. P. Jackson ve L. Lockhart, Cambridge University Press, Cambridge 1986.
- Rûmlû, Hasan Beg, *Ahsenü't-Tevarîh*, yay. 'Abdu'l-Huseyn Nevâî, (Mecmû'a-yi mutûn-i farsî 41), C. 11, Tahran 1349/1970.
- [Rûmlû, Hasan-ı, *Ahsenü't-Tevarîh*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları II. Dizi Sayı: 29, Ankara 2006].
- Sarîh el-Milk, Ayetullah Mar'âşî-i Necefi Kütüphanesi, [Yazar, kullanılan nüshaya henüz envanteri yapılmayan Sâzmân-i evkâf va hayrîyye'nin (Vakıflar ve Hayır Kurumu) Tebriz şubesi aracılığıyla ulaştığını belirtmektedir].
- Sümer, Faruk, *Kara Koyunlular*, (Türk Tarih Kurumu 7, 49), I, Ankara 1967.
- Szuppe, Maria, "La participation des femmes de la famille royale à l'exercice du pouvoir en Iran safavide au XVI siècle", *Studia Iranica*, 23 (1994) ve 24 (1995).
- Tarbiyat, Muhammed 'Alî, *Dânişmandân-i Azerbâycan*, Tebriz 1373 (1994).
- Tebrizî, Hâfız Huseyn Kerbelâ'î-yi, *Ravzâtu'l-cinân ve cennâti'l-cenân*, yay. Ca'fer Sultânü'l-Kurrâ'î, I, Tahran 1344-1349 (1965-1970).
- Tihhrânî, Abû Bakr-i, *Kitâb-i Diyârbakriyya, Ak-Koyunlular Tarihi*, II, yay. Necati Lugal ve Faruk Sümer, Ankara 1962-64.
- [Tihhrani, Ebu Bekr-i, *Kitab-i Diyarbakriyye*, çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları: 2631, Kültür Eserleri Dizisi: 301, Ankara 2001].
- Turâbî -Tabâtabâ'î, Cemâl, *Nakşhâ va nigâstahâ-yi Mescid-i Kebûd-i Tebrîz*, Tebriz 1348 (1969).
- Werner, Christoph, "Zanân-i vâkif dar Tihhrân-i 'ahd-i Qâjâr", *Mîrâs-ı Câvidân* 7/iv, nr. 28, Kış 1378 (1999-2000).
- [Yüksel, Hasan, "Vakfiye, Türk ve Osmanlı Tarihi", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012].
- Zarinebaf-Shahr, Fariba, "Economic Activities of Safavid Women in the Shrine-City of Ardabil", *Iranian Studies* 31, (1998).